ספרים חדשים

פלורליזם, פנטיזם, כלליות

(הקריטריון לאמת, הקריטריון למוסר)

מאת הרב יוסף קלנר

הוצאת מדרשת נצרים, אלול תשס"א

שתי עגלות וכדור פורח

(על יהדות ופוסטמודרניזם)

מאת הרב מיכאל אברהם

בהוצאת ספריית בית אל, ירושלים, אדר ה'תשס"ב

זה זמן רב מורגשת במערכת החינוך שלנו רוח של תקופת מעבר. אמנם מקובל, משום מה, לכנות תהליך זה כ"משבר", אולם במבט מעמיק יותר, דומה שהכינוי "מעבר" מתאים יותר לתיאור המצב. מערכת החינוך של הישיבות התיכוניות והאולפנות, ישיבות ההסדר והמכללות הוכיחה את עצמה היטב בהתמודדות עם העידן המודרני, תרבותו, ערכיו והלך מחשבתו. יש להניח שבוגר ממוצע של ישיבה תיכונית היה מתמודד בהצלחה מרובה במפגש עם לוחמי הפלמ"ח ומייבשי הביצות של עמק יזרעאל. משנה רעיונית וחינוכית שלמה נוצרה כדי לתת מענה עמוק לאתגרים שהציבה בפנינו הציונות החילונית של הדור הקודם. עתה נראה כי מפעל חינוכי זה נתקל בקשיים חדשים. אין זה בגלל כשלים מעשיים כאלה ואחרים, אלא משום שהתחלף עידן תרבותי. עברנו מן העידן המודרני אל העידן הפוסטמודרני. מערכת החינוך מוחזקת בעיקר על ידי מחנכים שגדלו בעידן המודרני, בעוד שהנוער שייך במידה רבה לעידן הפוסטמודרני. כך יוצא שהמחנכים באים אל תלמידיהם עם תשובות מעולות לשאלות של הדור הקודם...

אחד המאפיינים המרכזיים ביותר של העידן הפוסטמודרני הוא הספקנות. אין אמת. הכל יחסי. הכל נכון באותה מידה. "והאמת תהיה נעדרת - שנעשית עדרים עדרים והולכת לה". ומכיון שאין אמת אובייקטיבית, אין מחוייבות לשום דבר. מקור הסמכות היחיד הוא ה'אני', ומכיון שכך, אין נכונות לקבל סמכות של אף אחד, כולל סמכותו של הקב"ה, וודאי - סמכותו של ראש הישיבה או הר"מ. ומכאן שקנה המידה לקבלת ערכים אינו האמת שבהם אלא זה שאני "מתחבר" אליהם. ההיגיון העומד מאחרי תפיסה זו - פשוט הוא עד מאד. אם ישנם למעלה משישה מיליארד בני אדם בעולם, וכל אחד מהם יש לו דעה משלו, מהי הסבירות לכך שדווקא אני צודק ודווקא הדעה שלי היא האמת המוחלטת? וגם אם חשבתי היטב ודעתי מבוססת כדבעי, הרי כל דעה מסתמכת על הנחות יסוד (אכסיומות) משלה,

ומי יקבע שהנחות היסוד שלי אמיתיות יותר משל אחרות? ואולי אין בכלל אמת מוחלטת, ו"כל אחד והאמת שלו"? עמדה זו גם קורצת במסקנה המוסרית הנובעת ממנה: אל תתנשא על זולתך, מפני שלעמדה שלך אין שום עדיפות על שלו, וודאי שאל תכפה עליו את דעתך, כשם שאינך רוצה שיכפה עליך את דעתו. כיצד ניתן להתמודד עם אתגר זה, הקורא תגר מהותי - לא על תכניה של האמונה, כי אם על מושג האמונה עצמו? כיצד יש להתמודד השאלה במישור הפילוסופי והמוסרי, ומתוך כך, גם במישור החינוכי?

טבעו של חלל, שהוא דורש להתמלא. ואכן זכינו לאחרונה לשני ספרים העוסקים בנושא זה: ספרו של הרב יוסף קלנר: "פלורליזם, פנטיזם, כלליות", וספרו של הרב מיכאל אברהם: "שתי עגלות וכדור פורח". שונים הם שני המחברים זה מזה, הן באופיים והן בבתי המדרש בהם צמחו (זה מישיבות "מרכז הרב" ו"הר המור" וזה מישיבות "הר עציון" ו"ירוחם"). שונים הם שני הספרים זה מזה בסגנונם (זה בסגנון של בית המדרש וזה בסגנון פילוסופי-אקדמי); אולם משלימים הם זה את זה בתוכנם.

הרב קלנר מעמת את הפלורליסט מול הפנאט, את מי שסובר שאין אמת עם מי שסובר שהאמת כולה מונחת בכיסו הפרטי. גם זה וגם זה אינם צודקים. זה וגם זה אינם מוסריים. כנגדם מעמיד הוא את המאמין; זה היודע כי ישנה אמת, ואין אמת כי אם ב"ה' א־להיכם אמת", שהוא האמת והוא הוא המוחלט. אלא שאמת א־להית זו - כה גדולה היא, עד שאין בידי אדם לתפוס ולקלוט את כולה. יכול הוא לשאוף אליה. נתבע הוא לכך. השואף אל האמת, החותר אל האמת, המתקדם כל ימי חייו בדרך אל האמת - אוחז הוא בקצה החבל אשר לאמת. לא כולה נמצא אצלו; רק מקצתה. חלקים אחרים נמצאים אצל בני אדם אחרים. חלקים אחרים נותרו נעלמים מעיני כל חי. אולם איש הכלליות אינו מוותר. חכם הוא, כי מוכן הוא ללמוד מכל אדם. אולם אינו ספקן ואינו מבולבל. כל דבר חדש שלמד משתלב בידע הקודם. שיטתו הולכת ונעשית כוללת יותר. מבין כל שיטות המחשבה מוצא הוא את היותר כללית ומקפת, שכלליותה נותנת לה את ודאותה (כמו המדע, ששיטה המסבירה מכלול של תופעות רבות דוחה מפניה שיטות קודמות המסוגלות להסביר מעגלים צרים יותר של תופעות). כך נעשה הוא דבק יותר ויותר באמת הא־להית האינסופית. מתוך כך הוא גם קנאי. מתוך היקף מבט כללי, יודע הוא לבקר את כל הגמדים טרוטי העיניים המתיימרים לראות באמת הקטנה והחלקית שלהם את חזות הכל. אולם הוא סובלני. אין זו סובלנות של ספקנות נמוכה, האומרת "חיה ותן לחיות", כי אם יכולת "לסבול", דהיינו: לשאת כל דעה חלקית וקטנה על ידי שילובה בבנין האמת הגדולה והמקיפה. בדרכו, חורז הרב קלנר פרקים יסודיים מדברי מרן הרב קוק זצ"ל, הרוא"ה הגדול שאופק מבטו מקיף וכולל מתוך דבקות במקור הכל, ועונה לשאלותיהם המעיקות של התלמידים השומעים את שיעוריו.

הרב מיכאל אברהם מתמודד עם אותן שאלות, אך בצורה אחרת. גם חיבורו בנוי כעימות בין שיטות; בין שיטה חלקית לשיטה יותר כוללת. לאורך כל הספר מעמת המחבר בין צורת החשיבה האנליטית (מנתחת) לבין החשיבה הסינתטית (מרכיבה). החשיבה האנליטית היא זו המוכרת לכולנו מלימוד הגיאומטריה. מניחים אכסיומות, מתוכן גוזרים משפטים, ומן המשפטים מסיקים מסקנות. צורת חשיבה זו נוצצת במבט ראשון בהיגיון המוצק שלה ובוודאות של מסקנותיה. אולם חשיבה זו אינה אלא כפרי העץ אשר בתוך הגן: תאוה לעיניים ונחמד למראה; אך ריק מכל תוכן. אין בה שום ודאות, מפני שהיא בנויה על אכסיומות בלתי מוכחות. רק אניח אכסיומה אחרת, וכבר אגיע למסקנות אחרות. גם ריקה היא מתוכן, מפני שהיא יכולה לגזור מסקנות הכרחיות רק מתוך מה שכבר מונח באכסיומות, ואם כן אין בה שום חידוש של ממש. ודאי ודאי שאין בכוחה להגיע לשום מסקנה מחייבת בשאלות של מוסר וערכים. בתהליך ארוך וממושך, המחייב אף יגיעה, מוליך המחבר את ביקורתו על החשיבה האנליטית. בדרכו הוא מזהה אותה עם החשיבה הפוסטמודרנית. אם הכל ענין של הנחות שרירותיות ובלתי מוכחות (אכסיומות), אם כן אין אמת כלל, ומכאן המקור לספקנות קיצונית, לשוויון מוחלט, לאובדן הוודאות, לאובדן המחוייבות, לאובדן כל שיפוט ערכי. החשיבה האנליטית

היא היא אימה הורתה של הכפירה, וכן של השמאלנות (המניחה, בין השאר, שוויון ערכי בין טענותיו של האויב לבין טענת הצדק שלנו על ארץ ישראל) ושל הפוסט-מודרניות. לעומתה מציב הרב אברהם את האלטרנטיבה: חשיבה סינתטית (מרכיבה). מהלך חשיבה זה אינו מבקש ביסוס פורמלי־מתימטי כה קיצוני לטיעוניו; אולם יכולתו להגיע לוודאות אינה פחותה. חשיבה זו מבוססת על ההנחה שחוקי ה"שכל הישר" או האינטואיציה הכלל־אנושית בנויים בהתאמה מדוייקת לחוקי העולם, ועל כן ההסתמכות עליהם מתאימה להכרת העולם ולהבנתו. דרך זו מאפשרת להגיע לתכנים חדשים אשר אינם מונחים בתוך הנחות היסוד, ועל כן אינה ריקה מתוכן. מתוך הדיון בספר נובעת המסקנה שההסבר האפשרי היחיד לתיאום זה - שבין השכל האנושי לבין העולם - מקורו במי שברא את שניהם; ואם כן, צורת חשיבה זו מניחה בתוכה את האמונה כמרכיב הכרחי. יתירה מזאת. עצם קיומה של צורת חשיבה זו כדבר מובנה בחשיבה האנושית מהווה הוכחה חווייתית חד-משמעית לקיומו של הבורא. אין זה מוכיח רק שנכון להאמין, כי אם שכל אדם הוא מאמין, מפני שהאמונה היא חלק בלתי נפרד מן המבנה של השכל האנושי. החשיבה הסינתטית היא, אם כן, אִמה הורתה (או בִתה בכורתה) של האמונה, וכן של השקפת העולם הימנית והמודרנית. אגב, האם הקורא הצליח מתוך כך לנחש לפחות חלק ממשמעות שמו של הספר: "שתי עגלות וכדור פורח"?

להסברתה של החשיבה האינטואיטיבית, נשתמש בהסבר פשוט (אשר אינו מופיע בספר זה, אולם מופיע במקומות אחרים). אדם העומד בפני בעיה פשוטה, פותר אותה בתהליך של חשיבה הגיונית: הוא מעמיד שיקולי "עלות" מול שיקולי "תועלת", שם אותם זה בצד זה, עד שהוא מגיע להכרעה. לעתים הבעיה מורכבת הרבה יותר, ואין מודל חשיבה היכול לתת פיתרון הגיוני. נסיון חיים מציע דרך אחרת להכרעה. להעלות על הכתב את כל הנתונים והשיקולים וללכת לישון. במהלך השינה מעבד השכל האנושי את כל זה, ומחבר את הכל אל מכלול הידיעות והחוויות, הערכים והשאיפות הקיימים בנפש האדם, אלה שבהכרתו ואלה שמתחת לסף הכרתו. התשובה - בדמות רעיון יצירתי חדש או החלטה המלווה בתחושת ודאות פנימית - מתקבלת כמין "פלט מחשב" למחרת בבוקר. אין זה כישוף ואין זה מעשה קסמים. זוהי טכניקה להפעלה מיטבית של האינטואיציה. זוהי חשיבה כוללת כל. היא מביאה בחשבון - באופן בלתי מודע - את כל מה שבכוחו של אדם לכלול באישיותו. שיטה זו קרובה אל אותה "כלליות" עליה כותב הרב קלנר. האמון ביכולת אנושית זו, מלבד נסיון חיים של בני אדם רבים, מבוסס על כך שהשכל האנושי אינו תוצר מקרי של תהליך אבולוציוני, אלא נברא בכוונת מכוון, באופן מתאים לחוקיות שעל פיה בנוי גם העולם. בניסוח אחר מזהה הרב אברהם את צורת החשיבה הזו עם "ההיגיון העברי השמעי" של הרב הנזיר בספרו "קול הנבואה".

כדרכה של אמת גדולה, שהיא אמת הכוללת בתוכה גם את השיטות החולקות עליה, כוללת החשיבה הסינתטית בתוכה גם את החשיבה האנליטית. תהליך החשיבה הוא מורכב. יש בו גם חלקים סינתטיים־אינטואיטיביים וגם חלקים אנליטיים המבוססים על החוקים הקשיחים של הלוגיקה הפורמלית. חלק זה של חשיבה, מנתח את משמעויותיו העקיבות והמוכחות של כל היגד, ואף יכול לבקר את מסקנותיה של החשיבה הסינתטית, אם הוא מגלה בהן סתירות או אי עקיבות. האמונה, מתוך כך, איננה אנטי הגיונית, כדבריו של אותו תיאולוג נוצרי מפורסם: "אני מאמין מפני שזה אבסורד", אלא משתמשת בהיגיון מפותח יותר, כאשר ההיגיון הפורמלי מבקר אותה מטעויות אפשריות, היכולות לבוא מאינטואיציה בלתי בשלה או אינטואיציה פרטית המושפעת מחולשות אנוש ומידות מקולקלות.

שני ספרים אלו נמצאים משלימים זה את זה. ספרו של הרב קלנר משקיף ממרומיה של האמת הא-להית הכוללת אל בני האדם המבקשים אותה, וספרו של הרב אברהם בא מנקודת מבטו של האדם התועה בדרכי ההיגיון ומבקש להתרומם אל האמת הא-להית. הרב קלנר, המעלה על נס את **השאיפה** לאמת, מציב את הקריטריון לאמת, שהוא כלליותה של המסקנה הנבחנת. הרב אברהם, המעלה על נס את **היכולת** להגיע לאמת, מציב את הדרך לאמת, שהיא צורת החשיבה הסינתטית. ספרו של הרב מיכאל אברהם נעצר באמונה בבורא עולם, כמבוא לאמונה בי"ג העיקרים.

בסיומו של התהליך הוא נוגע גם בתכניה של האמת, אולם גם כאן נעשה הדבר רק בבחינת "מראה מקום הוא לו". הרב קלנר בונה כבר את המסקנה הסופית, את אמת המידה לזהות את השיטה האמיתית בתוך עולם היהדות פנימה, על כל פרטיה ודקדוקיה, ואף יורד לחיי המעשה, בהציגו את הקריטריון למוסר. (אם כי, הציפייה של הקורא לקבל גם הסבר מספק מדוע דווקא היהדות כפי שהיא מוכרת לנו היום היא היא אותה אמת כללית, לא מתממשת בשלמותה, ומתבקש חיבור נוסף שיענה על כך בהרחבה).

האתגר המחשבתי שמציג בפנינו העידן הפוסטמודרני - גדול הוא. כאן הצגנו שני ספרים המבקשים להתמודד, כל אחד בדרכו, עם שאלת הספקנות והפלורליזם המונחת על סדר יומנו המחשבתי והחינוכי. ותן לחכם ויחכם עוד. דומני כי עולם התורה נקרא לעידן חדש של יצירה, מתוך ציפייה שהמענה לאתגר זה יבוא עוד לפני שהרכבת התרבותית תפליג אל התחנה הבאה...

ע.א.